

МЯСТО НА КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНАТА РЕЧ В СИСТЕМАТА НА ОБЩОНАРОДНИЯ ЕЗИК

През последното десетилетие се засили интересът на българските езиковеди към разговорната реч, като се появиха отделни публикации върху по-обща или по-частни проблеми. Въпреки че живата, звучащата разговорна реч привлича вниманието на лингвистите, все още самото понятие "разговорна реч" не е достатъчно уточнено. Един по-обстоятелен преглед на българската езиковедска литература във връзка с употребата на термина "разговорна реч" и на неговите синоними показва, че същността на избрания от нас обект на изследване /за който сме предпочели термина книжовно-разговорна реч/ може да се разкрие, като уточним неговото място в системата на общонародния език. Ето защо е необходимо да определим обема на понятието общонароден /национален/ български език. За да посочим какви подсистеми /като термини-синоними в лингвистиката се срещат: форма на съществуване на езика, социално-комуникативна подсистема, езикова формация, разновидност, вариант/ включва системата на националния език, е нужно да се опрем на постиженията на съвременната социолингвистика.

Основно социолингвистично понятие е понятието "езикова ситуация". Тя се определя като "съвкупност от формации на един или повече от един език, в която компонентите им биват функционално равнозначни или в положение на йерархия /субординация/ в зависимост от престижността на езиковото общество, за което дадената формация е централен комуникативен код" /Виденов 1982, с. 74. По този въпрос вж. и: Николски 1976, с. 79; Швейцер 1977, с. 133/. Както вече посочихме, същността на българската книжовно-разговорна реч може да се изясни само ако намерим нейното място в йерархията на отделните езикови формации.

Българската езикова ситуация е достатъчно сложна, което определя и трудността при нейното изучаване. Разбира се, нашата задача не е да дадем изчерпателно описание на езиковата ситуация с нейните компоненти /това е задача на социолингвистиката/, а преди всичко чрез засягане на този въпрос /и то в синхронен план/ да разкрием обема на понятието "общонароден език". Проблемата за броя и характера на компонентите, които изграждат съвременната езикова ситуация, е поставяна в работите на различни езиковеди. Интерес представлява мнението на П. Калканджиев в "Българска граматика" /1938 г./, макар че то се отна-

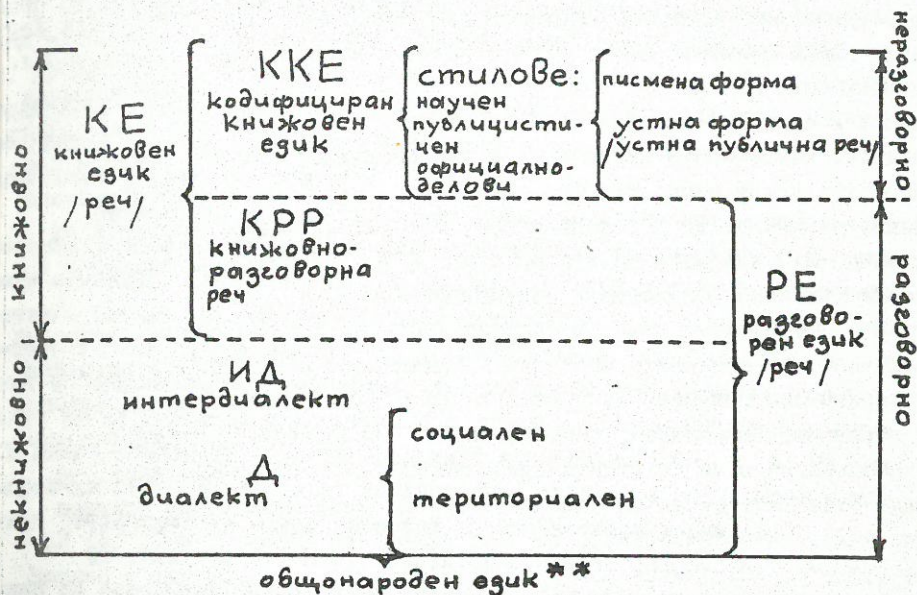
ся до езиковата ситуация на 40-те години и е изказано във връзка с необходимостта от системно обучение за овладяване на родния език. Разбира се, без да си служи със съвременния социалингвистичен понятиен апарат, авторът определя три формации в рамките на българския език: "1/ народна реч, която е само устна и се разпада на наречия със свои особености; 2/ книжовен език, който, макар изграден от народни наречия, се различава значително от тях и е почти само писмен, защото от никого не се говори в безупречно чист вид и 3/ така наречената говорна реч на преките устни сношения, която е смес от книжовен език и наречие в части пропорционални на духовното развитие на говорещия" /Калканджиев 1938, с. 20/. Цялостна концепция относно формите на съществуване на езика в българския град предлага М. Виденов. Той смята, че "в съвременния български град битуват три формации, които изграждат три нормативни статуса: а или книжовен тип, б или интердиалектен тип, с или диалектен тип" /Виденов 1988, с. 15/, като всяка от тези форми на съществуване на езика има своите конкретни реализации /по-подробно вж. схемата на с. 16/.

В редица проучвания, засягащи повече или по-малко проблемите на съвременната езикова ситуация, обикновено се акцентува на двата основни компонента /които са и крайни в йерархията на езиковите формации/, а именно: книжовен език и диалекти/вж. напр.: Стоянов 1964, с. 12-13; Лилов 1980, с. 48-49/. Междинните формации са трудни за определяне и затова стават обект на внимание сравнително късно.* Те възникват в резултат от взаимодействието между книжовен език /в неговата писмена форма, изградила се най-рано/ и диалекти, при което взаимопроникването е двупосочно — този процес заслужава специално изследване.

В резултат от един подробен преглед на съществуващите в българската езиковедска литература становища относно разговорната реч стигаме до извода, че различните концепции за обекта на изследване са в зависимост от наличието на опозициите книжовно/некнижовно, разговорно/неразговорно. Останалите опозиции официалност/неофициалност, персоналност/неперсоналност, спонтанност/подготвеност, устна/писмена реч, диалогична/монологична реч се проявяват именно чрез посочените две ос-

* За пръв път на тях се спира М. Виденов в "Към въпроса за т.нар. интердиалект" /1973, с. 149-155/, след което следват редица публикации, за да се стигне до монографията /в съавторство с Б. Байчев/ "Социалингвистическо проучване на град Велико Търново" /1988, 383 с./ Вж. и: Бояджиев, Радева, Младенов 1987, с. 40-46 /автор Т. Бояджиев/

нови противопоставяния. Ето защо смятаме, че същността на българската книжовно-разговорна реч може да проличи, ако се ръководим от опозициите книжовно/некнижовно, разговорно/перазговорно. Като отчитаме традицията и постиженията на лингвистичната ни литература при проучване на отделните формации, чрез които реално съществува общонародният език, и като се опираме на нашите собствени наблюдения, предлагаме следната схема, разкриваща обема на понятието "общонароден български език":*

* В случая не отчитаме наличието на регионални форми на българския език /т.е. на банатския и на скопския региолект/. По този въпрос вж.: Кочев 1984, с. 297-304; Кочев 1985, с. 517-522; Виденов 1986, с. 33-34.

* Пунктираната линия на схемата сочи предливността между книжовно-разговорната реч и съседните ѝ формации - кодифициран книжовен език /устна форма/ и интердиалект.

Схемата показва, че формите на съществуване на езика могат да се представят чрез двете опозиции книжовно/некнижовно, разговорно/неразговорно^к: При това некнижовните формации – интердиалекти и диалекти /социални и териториални/, са едновременно и разговорни /т.е. в случая между некнижовно и разговорно се поставя знак за равенство/, а неразговорната формация – кодифициран книжовен език, представен от стиловете в тяхната писмена или устна форма, е и книжовна /т.е. неразговорно = книжовно/. На посоченото отъждествяване между некнижовно и разговорно и между неразговорно и книжовно не се подчинява единствено книжовно-разговорната реч /по-нататък КРР/. Тази формация заема среднищно място – тя е както книжовна, така и разговорна. Следователно КРР ще има общи черти, от една страна, с кодифицирания книжовен език /по-нататък ККЕ/, а от друга, с диалектите и интердиалектите. Изтъкнатата двупосочност при оформянето на КРР доказва преливността между езиковите формации и дава възможност чрез проучване именно на КРР да се проследи движението на разговорни елементи от различни езикови равнища в посока към ККЕ и на книжовни елементи в посока към некодифицираните езикови формации.

От схемата личи, че определянето на лингвистичния статус на всяка една от езиковите формации /включително и на КРР/ се затруднява поради две причини: 1. Трябва да се изясни понятийното съдържание на термините "книжовно", "некнижовно" и "разговорно", "неразговорно". 2. Необходимо е да се отчита признаваният от езиковедите факт, че между отделните форми на съществуване на езика няма рязка граница /вж. напр.: Андрейчин 1942, с. 574; Андрейчин 1956, с. 6-7, 56; Йотов 1968, с. 309; Лолов 1973, с. 159-161 и др./, между тях е налице преливност – по някои равнища те се доближават, а по други се отдаляват /последното е напълно оправдано, защото става въпрос за форми на един и същ език/.

За да изясним поне отчасти семантиката на термините книжовно, некнижовно и разговорно, неразговорно, ще характеризираме накратко компонентите на съвременната езикова ситуация според публикувани-

^к На схемата не сме означили мястото на езика на художествената литература /художествената реч/, тъй като смятаме, че той, образно казано, "разсича" отделните подсистеми в системата на общонародния език. Т.е. езикът на художествената литература черпи от общонародния език както книжовни и некнижовни, така и разговорни и неразговорни езикови средства в зависимост от конкретната художествена задача на твореца.

те за тях проучвания. В диалектоложките изследвания териториалният диалект се определя като "устна реч на непосредно общуване", която се проявява в две форми – диалогична и монологична /Стойков 1968 б, с. 151/. Освен това той е ограничен териториално и е "средство за общуване само в областта на всекидневния живот, в домашна и неофициална среда /Бояджиев, Радева, Младенов 1987, с. 29 – автор Т. Бояджиев/. Социолектът се характеризира като некодифициран и социално маркиран, а общуването при него е неофициално, устно и персонално /Карастойчева 1988, с. 16-17/. Според М. Виденов "интердиалектите са нови структурни цялости, съставени от диалектни и книжовни по произход елементи, обединени в ново функционално цяло" /Виденов 1983, с. 81-82. Вж. и: Виденов, Кънчева – Иванова 1981, с. 47/, при което условията на общуване са същите както при диалекта. Общото, което обединява разгледаните дотук формации, е тяхната некодифицираност и еднаквите условия на общуване.

Диалектите и кодифицираният книжовен език, като крайни компоненти в йерархията на езиковите подсистеми, са по-силно диференцирани помежду си в сравнение със средишните формации /КРР и интердиалекти/. Затова, когато се определя същността на книжовния език, обикновено той се противопоставя на териториалните диалекти. Книжовният език е "общонародна, стандартна, високо обработена езикова форма, която се отличава от диалектите с определени общозадължителни норми и с много по-богати изразни средства" /Андрейчин 1973, с. 6. Вж. и: Андрейчин 1956, с. 8/, т.е. за книжовния език не е релевантен признакът "територия" и освен това той има нормативен характер.

От така представените характеристики на езиковите формации можем да определим /макар и не цялостно/ понятийното съдържание на термините "книжовно" /съответно "некнижовно"/ и "разговорно" /съответно "неразговорно"/. Книжовното е надтериториално, притежава нормативност, богатство и висока обработеност на езиковите средства /Вж. и: Русinov 1980, с. 14-15; История на новобългарския книжовен език 1989, с. 6-9 – автор В. Станков/. Разговорното се отличава с това, че общуването е неофициално, неподготвено, спонтанно, персонално, в устна и предимно диалогична форма.

КРР е както книжовна, така и разговорна и на практика отграничаването ѝ от съседните формации, т.е. от кодифицирания книжовен език /предимно в неговата устна форма/ и от интердиалекта, е доста трудно. До известна степен тази трудност може да се преодолее, ако при диференцирането на КРР се има предвид и структурата на комуникативния акт. При това напоследък езиковедите подчертават, че КРР "се

проявява не във всеки комуникативен акт, а само в комуникативен акт имащ определени признаци" /Земска, Китайгородска, Ширяев 1981, с. 13 - автор Е.А.Земска/. Следователно за нас е важно да посочим именно тези признаци. За целта отново се опираме на социолингвистичните проучвания, където за основни /социално значими и независими/ компоненти на комуникативния акт се сочат, първо, участниците в общуването /комуникантите/ и второ, ситуацията /официална или неофициална/ /Николски 1976, с. 125; вж. и: Руска разговорна реч 1978, с. 9/.

Дали речта ще бъде книжовна или некнижовна зависи от първия компонент на комуникативния акт. За да се общува на КРР, комуникантите трябва да са носители на книжовния език /в частност на ККЕ с неговите стилове/. По този начин КРР се отграничава от интердиалекта, при който събеседниците не владеят книжовния език /вж. и: Капанадзе 1984, с. 10/. Твърде често носителите на книжовен език са диглосни индивиди, т.е. владеят освен кодифицирана и някоя некодифицирана формация /напр. диалект/. Ето защо не е достатъчно комуникантите да бъдат носители на книжовния език, а трябва да е налице и социален колектив, в който да се налага използването на КРР. Нашите наблюдения сочат, че най-често такива социални колективи са разнородни в диалектно отношение.

Вторият компонент на комуникативния акт - ситуацията, определя дали речта ще бъде разговорна или неразговорна /т.е. КРР се отграничава от ККЕ/. Книжовната реч придобива разговорен характер в комуникативен акт, притежаващ следните признаци: непринуденост /тя играе най-съществена роля и е резултат от неофициалността при общуването, т.е. нужни са неофициални отношения между комуникантите и неофициална обстановка/, неподготвеност и непосредствено участие на говорещите /т.е. персонално общуване/ /По-подробно вж.: Руска разговорна реч 1973, с. 9-11 - автор Е. А. Земска; Земска 1979, с. 5; Земска, Китайгородска, Ширяев 1981, с. 13-14 - автор Е.А.Земска/. Наличието на тези три признака определя комуникативния акт като разговорен. А разликата между КРР и устната форма на ККЕ /устна публична реч/ е свързана с разликата между разговорен и неразговорен кому-

* Макар че съществуват различни становища относно същността на КРР, посочените от съветската авторка Е. А. Земска признаци на разговорния комуникативен акт в общи линии се приемат и от други изследвачи на КРР /вж. напр.: Сиротинина 1974, с. 33; Василева 1976, с. 70

никативен акт.^ж Възможността за преминаване от едната речева изјава към другата зависи и от степената на неофициалност при общуването. Освен това темата на разговор също може да подпомогне смяната например на КРР с устна публична реч /при положение че със съответната тема комуникантът е свързан професионално и следователно е добре подготвен по нея/.

За да характеризираме по-цялостно разговорния комуникативен акт, при който се осъществява КРР, имаме предвид приетото от съветската авторка Е. А. Земска обособяване на признаците в две групи /вж.: Земска, Китайгородска, Ширлев 1981, с. 13-19/. Към първата група се отнасят посочените по-горе признаци /непринуденост, неподготвеност, непосредствено участие на говорещите/, като именно от тях зависи изборът на КРР или на ККЕ. Съществена е ролята и на втората група признаци на разговорния комуникативен акт, които оказват влияние преди всичко върху строежа на КРР. Такива признаци са: опора на извънезиковата ситуация, т.е. КРР е ситуативно обусловена /Е. А. Земска използва термина конситуация за назоваване на "конкретната ситуация на дадения комуникативен акт" /с.15/; общност на аперцепционната база на говорещите, т.е. "наличие на общи предварителни сведения, на общ житейски опит" /с. 14/; брой на участниците в разговора /в резултатна което общуването бива монологично, диалогично или полилогично/; контактно или дистантно общуване /напр. разговор по телефон/^{жж} вж. и: Земска 1979, с. 5-9/.

Изброените по-горе признаци от двете групи характеризират въобще разговорния комуникативен акт, при който се осъществява както КРР, така и интердиалектът и диалектът /т.е. осъществяват се разговорите езикови формации/. Освен това в по-голямата си част признаците на разговорния комуникативен акт са валидни и за други езици, което обяснява наличието на езикови универсалии, проявяващи се при изследване на лингвистичните особености и на българската КРР.

От всичко казано дотук следва, че за да се проучи именно КРР, а не някоя от съседните ѝ езикови формации, от съществено значение е прилаганата методика при събиране на материал от тази реч. За цел-

^ж Доказателствата^в относно неразговорния характер на устната форма на ККЕ /или устна публична реч/ вжж при: Земска, Ширлев 1980, с. 61-72 или Земска, Китайгородска, Ширлев 1981, с. 58-70 - автори Е. А. Земска и Е. Н. Ширлев.

^{жж} Посочваме само основните признаци. По-подробно вж.: Земска, Китайгородска, Ширлев 1981, с. 15-16 /автор Е. А. Земска/.

та нашите наблюдения относно лингвистичните особености на КРР се извършват върху материал, който е събран според изискванията на предварително съставено упътване /Носифова 1985, 14 с./. Събраният материал представлява магнетофонни и ръчни записи на жива, звучаща реч, или за нас КРР има преимуществено устна форма на изява.

Както посочихме по-горе, съществуващата преливност между езиковите формации е проблема, от чието разрешаване също зависи как се определя лингвистичният статус на съответната формация. Не си поставяме за задача да разкрием взаимодействието между йерархически подредените подсистеми на националния език /задача, доста трудна!/, но за нас представлява интерес чрез кои свои равнища КРР контактува по-тясно или по-слабо с ККЕ или с некодифицираните формации.

Проучванията върху някои особености от различни равнища на българската КРР^х налагат следните изводи: 1. По фонетични черти и по речников състав КРР е по-близо до ККЕ /в неговата устна форма/, а се отдалечава от некодифицираните формации /интердиалект, диалект/. 2. По морфологични и синтактични особености КРР се отдалечава от ККЕ а се свързва по-тясно с останалите разговорни формации /интердиалект диалект/.^{хх} Казаното намира обяснение във факта, че различията между отделните диалекти на българския език са най-много в областта на фонетиката и на речника, а в областта на граматичния строеж са сравнително малко /Стойков 1968 а, с. 128/. Даже по повод на въпроса за диалектните различия в синтаксиса Ст. Стойков изказва мисълта, че диалектната реч по строеж е "много близка, дори еднаква с говоримата форма на книжовния език" /Стойков 1968 а, с. 171/. Следователно когато се изследва фонетичното и лексикалното равнище, по-съществена е опозицията книжовно / некнижовно / т.е. трябва да се реши коя езикова единица е книжовна и коя некнижовна/, тъй като двете книжовни формации /КРР и ККЕ/ се противопоставят на некнижовните /интердиалект диалект/. При синтактичното и морфологичното равнище се оказва по-съществена опозицията разговорно / неразговорно / т.е. трябва да се реши коя езикова единица е разговорна и коя неразговорна/, понеже КРР

^х Става въпрос за проучванията, направени от членовете на групата за изучаване на КРР към катедрата по български език при Великотърновския университет. За повече подробности вж. поместеното в настоящия сборник "Приветствие при откриване на научната сесия".

^{хх} Съзнаваме, че направените от нас изводи имат дискуссионен характер и че могат да бъдат потвърдени едва след цялостното проучване на българската КРР.

/заедно с интердиалекта и диалекта/ се противопоставя на неразговорната формация /ККЕ в неговите две форми - писмена и устна/.

От така представения обем на понятието "общонароден език" става ясно, че с термина книжовен език /или книжовна реч/, като обобщаващ термин, назоваваме двете формации ККЕ и КРР, чрез които реално функционира книжовният език. Терминът разговорен език /или разговорна реч/ също е обобщаващ и чрез него означаваме разговорните формации /КРР, интердиалект, диалект/. Понеже разглеждаме КРР като формация, която се включва в обема и на двете понятия /съответно "книжовен език" и "разговорен език"/, това показва, че ние не приемаме често срещаното в българската лингвистична литература "неправилно противопоставяне между "книжовно" и "разговорно" /Пенчев 1980, с. 58/. Но се отнася до термина разговорен стил, за нас той има същото значение като термина книжовно-разговорна реч. Ето защо би трбвало или да се откажем от термина "разговорен стил", или да го употребяваме като синоним на "книжовно-разговорна реч".

Изложените дотук наблюдения относно мястото на българската книжовно-разговорна реч в системата на общонародния език можем да обобщим в следните изводи: 1/ КРР е една от подсистемите на общонародния /националния/ език, която се противопоставя на ККЕ като цяло /т.е. включващ функционалните стилове, чрез които ККЕ реално съществува, в тяхната писмена и устна форма/; 2/ на КРР може да се общува само ако комуникантите са носители на книжовния език /в частност на ККЕ с неговите стилове/; 3/ съществуването на КРР е обусловено екстралингвистически, или тя се проявява при неофициална ситуация, в резултат на която комуникативният акт става разговорен; 4/ КРР има предимно устна форма на изява; 5/ понеже КРР е една от формите на съществуване на българския език, тя не е строго изолирана от останалите езикови формации; 6/ КРР е както книжовна, така и разговорна: като книжовна тя се противопоставя на интердиалекта и диалекта, а като разговорна - на ККЕ. Посочените изводи в синтезиран вид определят лингвистичния статус на българската КРР. Или накратко казано, за нас КРР е устната реч на носителите на книжовния език, която се отличава с непринуденост и спонтанност. Освен това съзнаваме, че само цялостното проучване на конкретните лингвистични особености на КРР може да докаже така очертаното ѝ място в системата на българския език.

Андрейчин 1942: Д. Андрейчин. Народни говори и книжовен език. - Училищен преглед, 1942, кн. 5-6.

Андрейчин 1956: Д. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов. Съвременен български език. Учебник за I курс на учителските институти. Част I. С., 1956. II изд. /I изд. - С., 1953/.

Андрейчин 1973: Д. Андрейчин, В. Попова, Хр. Първев. Христоматия по история на новобългарския книжовен език. С., 1973.

Байчев, Виденов 1968: Б. Байчев, М. Виденов. Социолингвистическо проучване на град Велико Търново. С., 1968.

Бояджиев, Радева, Младенов 1967: Т. Бояджиев, В. Радева, М. Сл. Младенов. Между диалектното и книжовното. С., 1967

Василева 1976: А. П. Василева. Курс лекций по стилистике русского языка. Общие понятия стилистики. Разговорно-обиходный стиль речи. М., 1976.

Виденов 1973: М. Виденов. Към въпроса за т. нар. интердиалект. - В: Славистични изследвания, кн. III, С., 1973.

Виденов, Кычева-Иванова 1981: М. Виденов, П. Кычева-Иванова. Към характеристиката на софийската градска говорна ситуация. - Език и литература, 1981, кн. 6

Виденов 1982: М. Виденов. Социолингвистика. С., 1982

Виденов 1983: М. Виденов. Някои проблеми на съвременната българска езикова ситуация. - В: Доклади. Исторически развой на българския език. 2. Съвременен български език. С., 1983.

Виденов 1986: М. Виденов. Норма и реч. С., 1986.

Виденов 1988: М. Виденов. Съвременната българска градска езикова ситуация. Автороферат на дисертация за получаване на научната степен "Доктор на филологическите науки". С., 1988.

Земска 1979: Е. А. Земская. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения. М., 1979.

Земска, Ширяев 1980: Е. А. Земская, Е. И. Ширяев. Устная публичная речь: разговорная или кодифицированная? - Вопросы языкознания, 1980, кн. 2.

Земска, Китайгородска, Ширяев 1981: Е. А. Земская, М. В. Китайгородская, Е. И. Ширяев. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. М., 1981.

История на новобългарския книжовен език 1989: История на новобългарския книжовен език. С., 1989.

- Йосифова 1985: Р. Йосифова. Упътване за събиране на материал от книжовно-разговорната реч. В. Търново, 1985.
- Йотов 1968: Цв. Йотов. За въздействието на фактора езикова целенасоченост върху структурата на изречения от разговорния език /върху материал от български и руски/. - В: Славистични изследвания. С., 1968.
- Калканджиев 1938: П. Калканджиев. Българска граматика. Пловдив - София, 1938.
- Капанадзе 1984: Л. А. Капанадзе. Современное городское просторечие и литературный язык. - В: Городское просторечие. Проблемы изучения /отг. ред. Е. А. Земская, Д. П. Емелев/. М., 1984.
- Карастойчева 1988: Цв. Карастойчева. Българският младежки говор. С., 1988.
- Кочев 1984: Ив. Кочев. Стандартната и субстандартните /регионални/ форми на българския език. - Български език, 1984, кн. 4.
- Кочев 1985: Ив. Кочев. Социолингвистика и диалектология. - Български език, 1985, кн. 6.
- Лилов 1973: М. Лилов. Към характеристиката на нормативността в съвременния български книжовен език. - В: Славистичен сборник, С., 1973.
- Лилов 1980: М. Лилов. Книжовният език като средство за изграждане на национална култура. - В: Проблеми на езиковата култура. С., 1980.
- Николски 1976: Л. Б. Никольский. Синхронная социолингвистика /теория и проблемы/. М., 1976.
- Пенчев 1980: Й. Пенчев. Езикова норма и езикова структура. - В: Проблеми на езиковата култура. С., 1980.
- Русинов 1980: Р. Русинов. Учебник по история на новобългарския книжовен език. С., 1980.
- Руска разговорна реч 1973: Русская разговорная реч /отг. ред. Е. А. Земская/. М., 1973.
- Руска разговорна реч 1978: Русская разговорная реч. Тексти /отг. ред. Е. А. Земская, Л. А. Капанадзе/. М., 1978.
- Сиротицина 1974: О. Б. Сиротицина. Современная разговорная реч и ее особенности. М., 1974.
- Стойков 1968 а: Ст. Стойков. Българска диалектология. С., 1968.
- Стойков 1968 б: Ст. Стойков. Синтактичните диалектизми в български език. - Български език, 1968, кн. 2-3.
- Стоянов 1964: Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. С., 1964.
- Швейцер 1977: А. Д. Швейцер. Современная социолингвистика. М., 1977.